

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՆԿԱՏՄԱՄԲ (1919-1942)¹

ԶԱԽԷՆ ՄԱՐԴԵԱՆ

Մուսթաֆա Քեմալ, յետագային Աթաթիւրք կոչեցեալ, ըմբոստանալով Կ. Պոլսոյ մէջ նստած օսմանեան կառավարութեան դէմ, Սամսոնի ճամփով Անատոլիոյ մտաւ 19 Մայիս 1919ին: Ան եւ իր հետեւորդները, թրքական միլլի շարժումը շարունակեցին Իթթիհատ Վէ Թերաքքի կառավարութեան հայոց նկատմամբ գործադրած ցեղասպանութիւնը:

Ըստ թուրք իթթիհատականի մը, Մուսթաֆա Քեմալ 29 Հոկտեմբեր 1907ին, վկայողին՝ Հաքքը Պահա Փարսիի տան մէջ երգում տալով անդամակցած էր Իթթիհատ Վէ Թերաքքի կուսակցութեան: Իր անդամակցութեան թիւն էր 322: Քեմալ նաեւ իբր Լիպիայէն պատուիրակ 1909ի Իթթիհատի համաժողովին մասնակցած էր: Ապա եղած էր կուսակցութեան Սելանիկի պատասխանատուն: Թուրք պատմաբան Եուսուֆ Հիքմէթ Պայուր կը պնդէ որ ան կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամ էր: 1918 Հոկտեմբերի Իթթիհատի անկումին օրհասական շրջանին, ան *Մինսպէր* թերթին մէջ պաշտպանած էր կուսակցութիւնը: Ապա իր սեփական շարժումը ստեղծելով հեռացած էր Իթթիհատէն, սակայն հայերուն նկատմամբ իր կիրարկած ցեղասպանական գործունէութիւնները իթթիհատական մտայնութիւնը կը բացայայտէին²:

Իր ճնշումով Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովը 8 Մայիս 1920ին ազատ արձակել տուաւ այն մեղադրեալները որոնք «ձերբակալուած էին [հայոց] տեղահանութեան յանցանքով», իսկ 16 Օգոստոս 1920ին լուծեց «տեղահանութեան եւ այլ» հարցերու յատուկ Պոլսոյ կառավարութեան կազմած զինուորական ատենան³:

Մուսթաֆա Քեմալ բարձր պաշտօններու վրայ դրաւ հայոց ցեղասպանութեան մասնակից, բրիտանացիներու կողմէ Մալթա աքսորեալ նախկին իթթիհատականներ, կ'արժէ յիշատակել անոնցմէ ոմանք⁴:-

Շիւքրի Քայա (1883-1959) ցեղասպանութեան ընդհանուր վերահսկիչ 1923էն սկսեալ երեք անգամ երեսփոխան ընտրուած, 1924ին հողամշակութեան նախարար նշանակուած:

Մուսթաֆա Հալիք Ռենտա (1881-1957) գլխաւոր մասնակիցներէն ցեղասպանութեան, Բաղէշի կառավարիչ՝ 1914-15, Հալէպի կառավարիչ՝ 1915-17, ելեւմտական նախարար՝ 1924-34, պաշտպանութեան նախարար՝ 1927-30, Թուրքիոյ խորհրդարանի նախագահ՝ 1935-46, առժամեայ նախագահ՝ 1938ին:

Միտհաթ Շիքրի Պլետա (1874–1956), Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղար, ջարդերու պատասխանատուներէն, երեսփոխան՝ 1935-50:

Ալի Ֆեթիհ (Օքեար) (1880–1943), ներքին նախարար 1917ին, ազգային ժողովի նախագահ 1 Նոյեմբեր 1923ին, Արդարութեան նախարար 26 Մայիս 1939ին:

Քեազիմ Օզալի (1880–1968), Մուշի մէջ 36րդ գումարտակի հրամանատար, հայերը ողջ-ողջ այրած, պաշտպանութեան նախարար՝ 1922-24, Թուրքիոյ խորհրդարանի նախագահ՝ 1924-25:

Տոքթոր Թեւֆիք Ռիւշտիւ (1881–1972), Մեծ Եղեռնին հայ սպանեալներու դիակները ծածկելու պարտականութիւնը ստանձնած անձ, արտաքին գործոց նախարար՝ 1925-38:

Մուսթաֆա Նեճաթի (1894–1929), Եոզկաթի հայոց ջարդարար, Արտաքին Գործոց նախարար 1924ին:

Փրոֆ.-Դոկտ. Թեւֆիք Սելիմ Սալամ (1882–1963), Էրզրումի մէջ հայ զինուորներուն հիւանդութիւն պարունակող արին ներարկել տուած, Իսթանպուլի Համալսարանի տնօրէն՝ 1943-1946:

Տոքթ. Թեւֆիք Սայտամ (1881–1942), Թեշքիլաթի Մախսուսէի անդամ, ելեւտական նախարար 1931էն 1938ի ընթացքին, թրքական կարմիր մահիկի տնօրէն՝ 1925-35, վարչապետ՝ 1939-42:

Հալիլ Մենթեշէ (1874–1948), Օսմանեան խորհրդարանի նախագահ՝ 1914-15, Արտաքին Գործոց նախարար՝ 1915-17, Երեսփոխան Իզմիրէն՝ 1931ին:

Ահմէտ Մուամմէր (1874–1928), Սվազի կառավարիչ՝ 1913-16, Գայսեթի կառավարիչ, խորհրդարանի անդամ՝ 1923ին եւ 1927ին:

Հասան Թահսին Իւզէր (1877–1939), Էրզրումի կառավարիչ՝ 1914-16ին, Մեծ Եղեռնի գործադրողներէն, քանիցս երեսփոխան Իզմիրէն, Արտահանէն, Էրզրումէն եւ Գոնիայէն՝ 1925-33ի ընտրութիւններուն:

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ԵՏՔ ԹՈՒՐՔԻԱ, ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱ ՎԵՐԱԴԱՐՁԱԾ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

Մեծ Եղեռնի 1915-18 ժամանակաշրջանէն ետք եւ Մուտրոսի Զինադարէն ետք բազմահազար հայեր Կիլիկիա, Արեւմտեան Հայաստանի կարգ մը քնազաւառներ եւ Փոքր Ասիոյ թրքական շրջաններու մէջ եղող իրենց ծննդավայրերը վերադարձան⁵:

Մուսթաֆա Քեմալի միլիական շարժումը պատեհ առիթին վերադարձած վերապրողները տեղահանութեան եւ ցեղասպանութեան ենթարկեց:

Քանի մը օրինակներով պիտի գոհանամ.-

Հայեր կը վերադառնան Սիւրիիսար եւ կը տեսնեն հայոց թաղը քարուքանդ: Շատ ժամանակ չանցած քեմալականները կու գան Սիւրիի-

սար 1920ի սկիզբին: Անոնք երկրին զանազան քաղաքներէն ու գիւղերէն ձերբակալուած հայեր հոն կը բերեն եւ եկեղեցիին ու դպրոցին մէջ կը բանտարկեն, յետոյ Սիւրիհիսար բնակող հայ այրերը կը ձերբակալեն ու կը բանտարկեն, որոնցմէ 550 հայ բանտարկեալներ քաղաքէն դուրս տանելով կը կողոպտեն եւ զանոնք երկրին արեւելեան նահանգները, այսինքն Արեւմտեան Հայաստան կ'աքսորեն⁶:

Նոյնը կ'ընեն Թուրքիոյ հարաւ-արեւմտեան հատուածի մէջ ապրող հայերուն, որոնք կ'աքսորուին 17 Յուլիս 1921ի հրամանագրով: Անոնցմէ Սեբաստիա եւ Խարբերդ ղրկուողները յետագային կ'ազատին, բայց Էրզրում քսորուողները սպանդի կ'ենթարկուին: Տարեցները, կիներն ու երեխաները կ'աքսորուին 5 Հոկտեմբեր 1922ին⁷:

Պալըքեսիրէն հայեր, քեմալական զօրքին գալէն առաջ կ'ուզեն Պանտըրմա հեռանալ. տեղաբնակ թուրքերը հայոց կը համոզեն որ քանի հայերը յունական գրաման շրջանին իրենց նկատմամբ բարեացակամ եղած են, իրենք ալ կը հաւաստիացնեն թէ հայերը ապահով պիտի մնան: Սակայն քեմալականները Պալըքեսիր մտնելէ ետք «բոլոր հայերն ու քրիստոնեաները քաղաքէն դուրս վայր մը տանելով կը սպաննեն ու նախապէս փորուած փոսերու մէջ կը թաղեն զանոնք»⁸:

Կիլիկիոյ մէջ քեմալականներ ջարդեր իրագործեցին Հաճընի, Մարաշի եւ այլ հայկական բնակավայրերու մէջ:

Ո՛վ էր Կիլիկիոյ ջարդերը հրահանգողը: Խօսքը տանք Կ. Պոլիս գտնուող բրիտանական գործավար փոխծովապալա Սըր Տը Ռոպէրին, որ 23 Փետրուար 1920ին, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Քըրզոնիին կը գրէր, ի միջի այլոց. «Ճիշդ է, ըսի, այն միակ տեղերը, ուր հայեր կը ջարդուին այժմ Կիլիկիոյ մէջ են, թէ մանրամասնութիւններ չունէի նման ջարդերու սկսումէն, սակայն անկասկածելի իրողութիւնը այն է, թէ հայեր կը ջարդուէին քանի մը գիւղերու մէջ եւ թէ այդ ջարդերու արդիւնքն են ցաւալի պարահարներ Մարաշի մէջ եւ այլուր: Պէտք չէ կրկնեմ ինչ որ ըսած եմ նախապէս, այլ աղիթներով, այս դէպքերու մասին: Բայց ներկայ կացութեան մէջ, կը փափաքիմ անգամ մը եւս շեշտել տեսակէտս, թէ այս դէպքերը իրագործումն էին Մուսթաֆա Քեմալ Փաշայի կողմէ դիտումնաւոր կերպով ձեւատրուած սպառնալիքի մը, եւ որեւէ ջարդ անոնցմէ ծագում առած ջարդեր էին կատարուած ազգային շարժումին (այսինքն՝ միլլի շարժումին) հովանաւորութեան տակ»⁹:

ՍՊԱՆԴ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ (1920-1921)

Քեմալի ղեկավարած Թուրքիան էր որ 23 Սեպտեմբեր 1920ին ներխուժեց Հայաստանի Հանրապետութիւն: Քեմալականներու Արտաքին Գործոց նախարար Ահմէտ Մուխթար 8 Նոյեմբեր 1920ին ճշդած էր Թուրքիոյ իսկական նպատակը երբ զօրքերու հրամանատար Քեազիմ

Քարապետքիրին կը գրէր. «Հայաստան կը զբաղեցնէ թրքական բաւական ընդարձակ տարածութիւն մը, այդ իսկ պատճառով, անհրաժեշտ է ոչնչացնել զայն ինչպէս քաղաքականապէս, նոյնպէս եւ մարմնապէս»¹⁰: Թուրքերը Կարսի անկումէն ետք եւ Ալեքսանդրապոլի գրաման շրջանին Հայաստանի Հանրապետութեան գրաւեալ հողամասերէն ներս սպանդ կատարեցին:

Առ այդ կապի աշխատակից Կոստանշվիլիի իս. Վրաստանի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան ներկայացուցած յուշագիրը յատկանշական է. «Գրաւեալ շրջաններուն մէջ կորուստները հետեւեալներն են. տղամարդիք՝ 30,000 սպանուած, 20 հազար վիրաւոր, 16 հազար գերի ինկած, 10 հազար սովից մահացած: Կանայք՝ 5 հազար վիրաւոր, 3 հազար գերի տարուած, 5 հազար հոգի սովէն մահացած: Երեխաները՝ 5 հազար սպաննուած, 3 հազար վիրաւոր, 10 հազար քաղցէն մահացած»¹¹:

Իսկ հայկական պաշտօնական տուեալներով 60 հազար սպաննուած, 38 հազար վիրաւոր, 18 հազար մարդ Թուրքիոյ խորերը քշուած էին որոնցմէ միայն 2800ը ողջ մնացած էին¹²:

ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԷՏԸ (1922)

Քեմալականներ 8-9 Սեպտեմբեր 1922ին Իզմիր մտան, գրաւեցին քաղաքը, այրեցին հայոց թաղամասը. փախուստ չտուողներէն շատեր ջարդուեցան երբ Իզմիրը եզերող ջուրերուն մէջ դաշնակից ուժերու նաւեր կային, որոնք ոչինչ ըրին ազատելու ջարդոտողները:

Իտալական հիպատոս Սեննի Անգիոյ փոխհիպատոս Հուլի կը փոխանցէ թէ յարձակումէն օր մը առաջ Մուրթաֆա Քեմալ եւ իր օգնականները հայերուն ճակատագիրը վճռած էին¹³:

1915ին 30000 հայեր կ'ապրէին Իզմիրի մէջ: Կոտորածէն ետք հոն հայ չմնաց¹⁴: Սեպտեմբեր 1922ին հազարաւոր հայեր հաւաքուած էին հայոց Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ ոմբակոծուեցաւ եւ հայկական թաղերէն ներս հրդեհ եւ կոտորած կատարուեցաւ:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻԱՅԷՆ ՎՏԱՐՈՒՄ (1923)

17 Օգոստոս 1923ին անգլիական *Daily Telegraph* թերթը կը գրէր թէ թուրքերը ձեռնարկած էին յոյներէն ետք հայոց մնացորդացը երկրէն արտաքսել: Թերթը կ'իմացնէր թէ մինչեւ հրատարակութեան օրը Վանի եւ Պիթիսի շրջաններէն 35000 հայեր իրենց տուններէն հեռացուելով իս. Հայաստանի սահմանը քշուած էին: Լրագրողը կը գրէր թէ թուրքերը հայերուն կը ստիպէին թուղթ մը ստորագրել որ իրենց կամքովն էր որ կը հեռանային¹⁵:

Կիլիկիոյ պարպումէն ետք ալ մնացորդացին վրայ շարունակեցին իրենց հայատեաց քաղաքականութիւնը: Այսպէս, երբ ֆրանսացիները հե-

ուացան Այնթապէն 25 Դեկտեմբեր 1921ին, 3500 հայեր մնացած էին հոն: Քեմալական իշխանութիւնները, որոնք քաղաքին տիրացան, սկսան հայերու դէմ հալածանքի: Այսպէս, «մասնակի սպանութիւնները, առօրեայ յաճախակիութեամբ պատահող ոճիրները եւ հայ երիտասարդներու աքսորը այլեւս անտանելի դարձուցին մնացող հայերուն կեանքերը եւ 1922ի տարեկերջին ու մինչեւ 1923 Յունուար Այնթապէն հեռացան հայութեան վերջին բեկորներն ալ»¹⁶:

ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԷՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ (1929-1930)

Բրիտանական հիպատոս Ա. Մոնք Մէյսըն Լոնտոն կը տեղեկագրէր թէ Տիարպեքիրի հայոց քահանան եօթը գինով թուրք զինուորներու կողմէ սպաննուելէ ետք, կինն ու ծառան կը բանտարկեն թուրքերը, չարչարանքներու կ'ենթարկեն որպէսզի ըսեն թէ ոճիրը հայու մը ձեռքով եղած է, կը ձերբակալեն մեծ թիւով հայեր եւ դատավարութենէ ետք Թուրքիոյ այլ վայրեր կ'աքսորեն: Հայ Աւետարանականներու Խարբերդի եկեղեցիին մէջ՝ մեծ ռումբ մը կը նետեն եւ կը ծգեն որ լրիւ այրի, ապա որոշ թիւով հայեր, ներառեալ եկեղեցւոյ հովիւը որպէս հրձիգ կը ձերբակալեն, ապա ազատ կ'արձակեն աքսորելու պայմանով¹⁷:

1 Յունուար 1929ին հրամանագրած էին որ հայերը չեն կրնար ծախել, կամ կտակել իրենց կալուածը, որ իրենց մահէն ետք պետութեան կ'երթայ: Անոնք որ քիչ մը դրամ ունէին դէպի սուրիական սահման կը փախչին փախստական միջոցներով, իսկ աղքատները քալելով կը հեռանան¹⁸:

Հիպատոս Մոնք Մէյսըն կ'եզրակացնէ.

«2- Թրքական կառավարութեան հաստատուած քաղաքականութիւնը կը թուի ըլլալ հեռաւոր Անատոլիոյ նահանգներու բոլոր քրիստոնեայ տարրերէն ձերբազատուիլը, ամէն միջոցով՝ բացի ջարդէն, որմէ իրապէս կը թուի շատ քիչ եղած ըլլալ»¹⁹:

1929ին Սղերդ գաւառի Պշերիկի շրջանի հայերը քեմալական կառավարութեան կողմէ բռնագաղթի կ'ենթարկուէին. անոնցմէ 5000 հոգի Հիւսիսային Սուրիա, Քամիշլի կու գային: Ըստ այլ վկայութեան մը արտագաղթը սկսած էր 1927ին²⁰:

Պշերիկի հայերը նամակ մը կ'ուղղեն Հալէպի Հայկական Կոմիտէին (որ ենթակայ էր Փարիզի Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Կոմիտէին): Ստորեւ նամակի միտք բանին.-

«Հալէպ 28 Հոկտեմբեր (1929)

«Պշերիկի հայերը, որոնք դարեր շարունակ իրենց քրիստոնեայ հաւաքը եւ ազդեցութիւնը պահպանած են թուրք եւ քիւրդ թշնամի տարրերուն միջեւ, այսօր դուրս բշուած են սուրիական սահմանին ընդմէջէն: Տիարպեքիրի նահանգին մէջ, ինչպէս նաեւ ամբողջ Անատոլիայի նա-

հանգներուն մէջ, վերապրող հայերը պարտադրուած են աքսորի, ամբողջովին կողոպտուել եւ իրենց կալուածներէն ու ստացուածքներէն մեկուսացուել ետք. գրեթէ կիսամերկ ու անօթի բռնի հեռանալու:

Հիսիսային Սուրիոյ սահմանային շրջանները, այսինքն Քամիշլի, Ռաս Ըլ Այն, Հասիճէ եւ Ամուլէ, ամէն օր վկաներն են այս պարտադիր գաղթին»:

Նամակը ստորագրած էին Գրիգոր Սարգիսեան եւ Պապուշ Օհանեան²¹:

Այսպէս, Անգարայի իշխանութիւնները կը ձեռնարկէին հայկական նոր տեղահանութեան մը: 7 Նոյեմբերին, Բալուի շրջանէն Հալէպ հասած 25 հայ ընտանիքներ կը պատմեն թէ ինչպէս, երբ իրենց դաշտերուն մէջ կ'աշխատէին, ոստիկաններ յանկարծ իրենց մօտենալով կը հրահանգեն անմիջապէս ամէն բան ձգել եւ Բալու մէկտեղուիլ: Իրենց կահկարասիները որեւէ գնով հագիւ ծախելէ ետք, Բալու կը մեկնին անոնք, ուր կը հաղորդուի անմիջապէս դէպի Սուրիա ճամփայ ելլել: Այս խումբը կը տեղեկացնէ թէ հարկւարտոր հայեր հարբերդի մէջ կը սպասէին իրենց անցագրային գործողութեանց աւարտին, որպէսզի Սուրիա մեկնին²²:

4 Դեկտեմբեր 1929ին Ազդակ կը տեղեկացնէր թէ Մարտինի ճամփով 100 տարագիրներ Հալէպ հասած են եւ անցագրային դժուարութիւններ ունեցած են որոնք Ազգ. Իշխանութեան կողմէ հարթուած են: Միաժամանակ, թերթը վերստին կը գրէ «4000 հոգի հարբերդ եւ շրջանները պարտապարտուած են եւ կ'ուզեն ապաստանիլ Սուրիա: Քանի մը օրէն աւտոնք եւս կը հասնին սահման»²³:

Տակաւ յայտնի կ'ըլլար թէ տնտեսական նեղ պայմաններու բերումով հայերու կամատր արտագաղթը չէր որ տեղի կ'ունենար, այլ՝ թուրք կառավարութեան կողմէ բռնի արտագաղթ մը կը պարտադրուէր Յեղասպանութենէն վերապրած եւ Թուրքիոյ ներքին գաւառները մնացած հայութեան:

Հայ բեկորները կու գային Տիարպեքիրէն, հարբերդէն, Բալուէն, Մարտինէն, Վանէն, Պշերիկէն եւայլն: Ըստ Լոնտոնի քաղաքապետի Հայկական ֆոնտին (Lord Mayor's Fund) 9 Յունուար 1930ի կոչին՝ ծայրայեղ խեղճութեան եւ իրենց անշարժ ու շարժուն ստացուածքներէն մերկացուած հայ բեկորները 1929ի աշնան պարտադրուած էին լքել իրենց բնակավայրերը եւ հեռանալ այնպիսի անցագրով, որ իրենց Թուրքիա վերստին մուտքը անհնար կը դարձնէր: Խարբերդէն եւ Բալուէն եկող գաղթականները երկաթուղով կը հասնէին Սուրիոյ սահմանագլուխը, իսկ Տիարպեքիրի շրջանի հայերը հարկադրուած էին քալելով հասնիլ սահմանագլուխ: Անոնք ընդհանրապէս անօթի եւ կիսամերկ վիճակով կը հասնէին սահմանագլուխ, ու պատսպարան չգտնելով ճամփաները կը պառկէին աշնան ցուրտ եղանակին²⁴:

Լոնտոնի Լորտ Մեյքրի Ֆոնտը «Հայկական Նոր Արտագաղթը» անու-
նով կոչ մը կ'ուղղեր 9 Յունուար 1930ին, ուր, ի միջի այլոց կը գրեր թէ
30000 Նոր գաղթականներու այս ներթափանցումը անմիջական օգնու-
թեան մը կը կարօտէր, եւ նուիրահաւաքութեան հրաւիր կու տար²⁵:

Հ.Բ.Ը.Մ.ի Ամերիկայի շրջանակի պաշտօնաթերթը *Յուշարարը* 1930ի
Փետրուարին կը գրէր. «Հալէպէն հասած վերջին տեղեկագիրներու հա-
մաձայն, հոն ապաստանած Նոր տարագիրներու թիւը կը հասնի 1200ի,
իսկ Հասիէէ, Քամիշլի, Համուտա եւ Գարամանիէի շրջանին մէջ կը
գտնուին քրտախօս 390 ընտանիքներ: Ասոնք մեծ մասամբ ճամփան
նեղութիւններ կրած ու կողոպտուած են: Իսկ հարսանիք եւ ծաղկախտ
ճարական ըլլալով, 130 մանուկներ մեռած են²⁶:

1929-30ին զուգահեռօրէն հայոց այս պարտադիր արտագաղթին
հետեւանքով Թուրքիայէն դուրս քշուած հայերու ճշգրիտ թիւը մեզի
անյայտ կը մնայ: Այսուհանդերձ, վստահօրէն կրնանք յայտնել թէ
հազարաւոր հայեր ենթակայ եղան այդ միջոցառումներուն²⁷:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ (1934)

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Անքարա տեղակայուած դեսպա-
նատունը 2 Մարտ 1934ի թիւ 151 յուժ գաղտնի տեղեկագիրը կը դրկէր
Ուաշինկթըն պետական քարտուղարին, հայերու Անատոլիայի ներքին
շրջաններէն Պոլիս իրականացուող տեղահանութեան մասին²⁸:

Մինչեւ տեղեկագիրը գրուած օրը - Յունուարի կէսերը - 600 հայեր
Օրթաքէօյի եւ Ենիքէօյի եկեղեցիներուն մէջ պատսպարուած էին:

Տեղեկագիրը կ'ըսէր թէ «տեղահանուածներու մեծ մասին կարծիքով
իրենց վտարումը Անատոլիայի մէջ գտնուող իրենց տուններէն Անատոլ-
իան մաքուր թրքական տարածք դարձնելու իշխանութիւններուն քաղա-
քականութեան մէկ մասն է»:

Բռնագաղթուողներու վկայութեամբ թուրք ոստիկանութիւնը փորձած
էր տեղոյն թուրք բնակչութիւնը հրահրել հայերը վռնտելու, բայց չէր
յաջողած: Այնուհետեւ իշխանութիւնները Ռումելիէն եկած թուրքեր բերած
են եւ անոնց ըսած են որ հայերուն ունեցուածքը կրնային վերցնել. այդ ալ
չէ յաջողած: Ատոր վրայ իշխանութիւնները հայերուն յայտնած են որ
պէտք է վերջնականապէս լքեն իրենց բնակավայրերը եւ Պոլիս փոխադ-
րուին: Հայերը հարկադրաբար իրենց ունեցուածքը սնանկացուցիչ գինե-
րով ծախսած են այնպիսի պայմաններով որ վաճառքը գործնականին մէջ
հաւասարագօր էր ունեցուածքէն հրաժարելու:

Այս կատարելէ ետք հայերուն պարտադրած են ոտքով քալել իրենց
գիւղերէն մինչեւ երկաթուղային կայարանները եւ նստիլ Պոլիս գացող
գնացքներուն մէջ:

Ամերիկացի պաշտօնատար Ռապըթ Աքինըրը եզրակացուցած է, որ «հայերու տեղահանութիւնը եւս մէկ քայլ է իշխանութիւններու որդեգրած Անատոլիան լիովին թրքացնելու քաղաքականութեան ուղղութեամբ»²⁹:

ՏԵՐՍԻՄԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (1938)

Խարբերդէն, Արաբկիրէն, Դաշտային Տերսիմէն, Դերջանէն, Երզնկայի եւ Սեբաստիոյ 1915ի ջարդերէն ճողոպրած հայեր ապաստան գտած էին լեռնային Տերսիմի հայ եւ քղլպաշ-զազա ալեւի գիւղերուն մէջ: Անոնց թիւը 30էն 40,000 գնահատուած է, որոնցմէ մաս մը ապա անցած էր ռուսական սահմանը եւ մտած Անդրկովկաս:

Ըստ հոլանտացի պատմաբան Մարթին Վան Պրունսընի 1937-38ին, մինչեւ Տերսիմի ապստամբութեան ղեկավար Սայիտ Ռիզայի կախաղան բարձրացուիլը 18 Նոյեմբեր 1938ին, թրքական բանակը սպանդի ենթարկած էր 70 հազար զինեալ կամ խաղաղ բնակչութիւն, որոնց շարքին երեխայ, կին եւ ծեր, քղլպաշ եւ հայ տերսիմցիները: Ճիշդ Մեծ Եղեռնին կատարուած ահաւոր ջարդերուն նմանողութեամբ³⁰:

150000 հոգի տեղահան եղած էին: Ամայացած էին 200 հայ եւ քղլպաշ գիւղեր: Թրքական իշխանութիւնները կոտորածը գործադրող զինուորներուն նշած են որ զազաները ժամանակին ապաստան տուած էին հայերուն³¹:

Էրտողան այս ցեղասպանութիւնը հարկադրուեցաւ ընդունելու: Հայ զոհերու իսկական թիւին մասին ստոյգ տեղեկութիւններ չկան: Այսօր տերսիմցի վերապրող հայերու սերունդէն Միհրան Փրկիչը միութիւն մը կազմած է եւ տեղւոյն վրայ Տերսիմի հայոց իրատունքները կը հետապնդէ:

ԻՍԿԵՆՏԵՐՈՒՆԻ ՊԱՐՊՈՒՄԸ (1937-1939)

Իսքենտերունի Սանճաքի Ֆրանսայի կողմէ պարպումին եւ Թուրքիոյ յանձնումին պատճառով 10-22 Յուլիս 1939ին, հայերը հեռացան դէպի Սուրիա եւ Լիբանան: Մօտ 15,000 հայերու տեղափոխութիւնը 10-12 օրուան ընթացքին շարք մը դժուարութիւններ ստեղծեց: Արդէն 1937-1939ի շրջանին 12-13,000 հայեր լքած էին Իսքենտերունը³²:

Ճիշդ է, պարտադիր տեղահանութիւն չէր եղած, սակայն ի մտի ունենալով թուրքերու կիրարկած հայատեաց քաղաքականութիւնը հայերը իրենց դարատոր բնակավայրերէն հեռանալ նախընտրած էին քան մնալ եւ տառապանքի նոյնիսկ սպանութեան ենթարկուիլ: Արտագաղթին պատճառով հիւանդութիւններու հետեւանքով մահացողներ ալ եղան:

ՈՒՆԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՏՈՒՐՔ (1942)

Յուլիս 1942ին Ունետրութեան Տուրքի կիրարկումը «ելեմտական անարին ջարդ» նկատուած է: Բազմահարկիւր հայեր Անատոլիոյ խորերը քշուեցան, քանի պահանջուած գումարները չկրցան վճարել եւ շատերը չվերադարձան³³:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՏԱՆԳ

Թուրքիան համաշխարհային պատերազմի գերմանական յաղթանակի օրերուն - յատկապէս 1941-42ի արտակարգ լարուած օրերուն - Լենինականի, Իգտիրի, Ախալքալաքի եւ Պաթումի ուղղութիւններով ստեղծած էր թրքական յարձակման իրական վտանգ³⁴: 1942ի Նոյեմբերին Ստալինեկրատի ճակատամարտի վճռումէն քանի մը ամիս առաջ մէկ միլիոն թուրք զինուորներ համախմբած 26 զօրաբաժիններու մէջ կը ծրագրէր ներխուժել Անդրկովկաս եւ Խ. Հայաստանի վրայով Պաքոյ հասնիլ: Թուրքերը ակնդէտ կը սպասէին Ստալինեկրատի մէջ գերման յաղթանակի, որ ներխուժեն Անդրկովկաս³⁵: Հայութեան համար այդ կրնար նշանակել 1915ի Յեղասպանութեան ամբողջացումը: Բարեբախտաբար Գերմանիա պարտուեցաւ եւ 2 Փետրուար 1943ին Մարաշախտ Փաուլսի գլխաւորութեամբ Գերմանիա անձնատուր եղաւ Ստալինեկրատի մէջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՏԱՅՈՒԱԾՔԻ ՏԻՐԱՅՈՒՄ/ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄ ԵՒ ԱՅԼՔ

Հայոց այսպէս կոչուած «լքեալ գոյքեր»ու իւրացումը օրէնքներու ճամփով անխափան շարունակուեցաւ 13 Յունիս 1926, 17 Յուլիս 1927, 24 Հոկտեմբեր 1917, 28 Մարտ 1928, 2 Յունիս 1929, 28 Մարտ 1931 եւ 8 Օգոստոս 1932 թուականներուն³⁶:

31 Մայիս 1926ին Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովը ընդունեց թիւ 882 օրէնքը որ 4 յօդուած ունէր: Այս օրէնքը թուրք ցեղասպաններուն՝ Թալաթի, Ճեմալի, Ճեմալ Ազմիի, Պեհաէտտին Շաքիրի, Սայիտ Հալիմ Փաշայի, կախաղան բարձրացուածներ Նուսրէթի եւ Քեմալի, անձնասպան եղած Տիգրանակերտի նախկին նահանգապետ Ռեշիտի եւ քանի մը ուրիշներու ընտանիքներուն կը տրուէր 20,000 թրքական լիրայի արժէքով հայկական գոյք³⁷:

Անգարայի Չանքայայի հանրապետութեան նախագահի պալատը Գասպեան ընտանիքին կալուածին վրայ շինուած է, ինչպէս Ինճիրլիքի ռազմական օդակայանին հողամասը հայապատկան եղած է³⁸:

Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող 2200 հայկական յուշակոթողներէն 150 հատը կը մնան: Քեմալականները փճացուցին պատմական յուշարձանները, ինչպէս Խծկոնքի վանական համալիրը:

Ըստ թրքական *Ենիկիւն* թերթի 16 Դեկտեմբեր 1960 թիւին, 2180 հայկական բնակավայրերու անունները փոխուած են³⁹: Իսկ հայկական հո-

ղերու վրայ թրջացել աֆղաններ, քրկըզներ, թիւրքմէններ, իւզպէքներ, մսխէթ թուրքեր, պուլկար փոմաքներ քնակեցուցած են 1945-46էն առ օրս, յատկապէս 1981-1990 ժամանակաշրջանին⁴⁰:

1924 Դեկտեմբերին թերթերը կը գրէին թէ քեմալականներ 400 թոն մարդկային ոսկորներ տեղափոխած են Մուտանիայի նաահանգիստէն «Զան» անունը կրող անգլիական բեռնանաւով մը Մարսէյ, նշելով թէ ամենայն հաւանականութեամբ անոնք սպաննուած յոյներու եւ հայերու աճիւններն են: Թուրքիա ծախած էր ոսկորները⁴¹:

Յոյն պատմաբան Վլասիս Ակցիտիս որ հարցը ուսումնասիրած է, հարց տուած է. «կրնա՞ն զոհերու մնացորդները սպաննողներու համար հարստութեան աղբիւր հանդիսանալ»⁴²:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սոյն գրութիւնը իբրեւ զեկուցում մատուցուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմութեան Հիմնարկի 27 Մարտ 2018ի նիստին:

² Այշէ Հիւր, «Մուաթաֆա Քեմալին Իթթիհատականութիւնը եւ Անոր Դիրքը-րոշումը 1915ին Հանդէպ», *Ռադիքալ*, 12 Մայիս 2013, թարգմանեց Գրիգոր Կէօքեան, *Նոր Օր*, շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, 18 Յուլիս 2013, էջ 6:

³ Նոյն, էջ 15:

⁴ Թամիր Զիլինկիր, «1920 թ. Ապրիլ 23, Քրիստոնեաների Գերեզմանաց Վրայ Ստեղծուած Ցեղասպանների Խորհրդարանը» *Օրթաք Հապէր*, թրգմ. Անահիտ Քարտաշեան, *Ազրակ* օրաթերթ, Պէյրութ, 16 Յունիս 2015, էջ 4:

⁵ Ըստ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի տնօրէն Աշոտ Մելքոնեանի մեզի 28 Ապրիլ 2017ին տուած հաւաստիացումին, Արեւմտեան Հայաստան, 1919-20ին վերադարձողներուն թիւն էր 387,000 հոգի:

⁶ Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, *Պապմագիրը Սիւրիիսարի Հայոց*, Պէյրութ 1965, էջ 403-11:

⁷ Յովհաննէս Տէր Համազասպեան, *Էլմալուի (Գոնիայի) Հայերուն Գաղթականութեան Պատմութիւնը*, Փարիզ 1959, էջ 22-3:

⁸ Նուպար Փեշումալեան, *Հայկական Ցեղասպանութիւնը եւ Պապմութիւնը Նենգափոխողները*, Պէյրութ 1996:

⁹ F.O 371/5042:

¹⁰ Ա. Բ. Ղարիբջանեան եւ Ե.Կ. Սարգսեան, «1919-1922թթ Թուրքիոյ Ազգային Ազատագրական Պատերազմի Բնոյթի Վերաբերեալ», *Արարար Օրաթերթ*, Պէյրութ, 29 Հոկտեմբեր 1984, էջ 2:

¹¹ Ե.Ղ. Սարգսեան *Թուրքիան եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում*, Երեւան, 1964, էջ 499:

¹² Նոյն, էջ 500:

¹³ Marjorie Housepian, *The Smyrna Affair*, New York 1971, էջ 253:

¹⁴ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հարորդ 4, Երեւան 1978, էջ 312-3:

- ¹⁵ "Turks and Armenians Big "Drive" Begun," *The Daily Telegraph*, London, 17 August 1923; F.O. 371/9110:
- ¹⁶ Ասպետ Մանճիկեան, «Այնթապի Հերոսամարտը», *Ազդակ*, 1 Ապրիլ 2016:
- ¹⁷ F.O. 371/13827: Տե՛ս՝ Ջալե՛ն Մալրոբեան, «Թուրքիոյ Ներքին Գաղառներու Հայոց Պարտադիր Արտագաղթը (1929-1930թթ.)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Գ. Տարի, Պէյրութ, 1972, էջ 101-18:
- ¹⁸ Նոյն:
- ¹⁹ Նոյն:
- ²⁰ Կարինէ Մակարեան, «Պշերիկի Քրտախօս Հայերը եւ Անոնց Գաղթը Դէպի Սուրիա», *Արարապ Օրաթերթ*, Պէյրութ 30-31 Օգոստոս 2007, էջ 2:
- ²¹ F.O. 371/13827:
- ²² Նոյն:
- ²³ «Նոր Գաղթականներ Կը Հասնին», *Ազդակ*, 4 Դեկտեմբեր 1929:
- ²⁴ F.O. 371/14567:
- ²⁵ Նոյն:
- ²⁶ Յուշարար ամսագիր, Նիւ Եորք, ԺԷ. տարի, թիւ 143, Փետրուար 1930:
- ²⁷ Յուշարարի անգլերէն բաժնին մէջ (Փետրուար 1930) գրուած էր թէ Խարբերդի եւ Տիարպեքրի շրջանիէն 3000 հոգի տեղահան եղած են, որոնցմէ 130 մանուկներ մահացած են:
- ²⁸ Փաստաթուղթ, Անգարա, 2 Մարտ 1934, թիւ 151, Մարտ 24, 1934, ԹԵՄԱ: Հայերի Տեղահանումը, Յուժ գաղտնի, *Ազգ Օրաթերթ*, Երեւան, թիւ 72, 22 Ապրիլ 2010:
- ²⁹ Նոյն:
- ³⁰ Վահան Գարագաշեան, «1938ի Տերսիմի Քիզիլպաշներու եւ Հայերու Ցեղասպանութիւնը», *Արարապ օրաթերթ*, Պէյրութ, 72րդ տարի թիւ 272 (17983), 11 Դեկտեմբեր 2009:
- ³¹ Վահան Գարագաշեան, «Տերսիմի Հայերը», *Երկիր*, Երեւան, 1 Օգոստոս 2008, էջ 6: Ռուբէն Մելքոնեան, «Անդրադարձ Տերսիմի Հայութեան Պատմութեան եւ Խնդիրներուն», *Ջաթթուք*, 3 Հոկտեմբեր 2010, էջ 4:
- ³² Լեւոն Վարդան, «Ալեքսանտրէթի Սանճաքի Հայութիւնը», *Ազդակ օրաթերթ*, Պէյրութ, 1 Յունիս 2010, էջ 6:
- ³³ Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, *The United States, Turkey and Iran*, Camb., Mass., 1952, էջ 90:
- ³⁴ Ա. Յ. Յարութիւնեան, «Հայ Ժողովրդի Աւանդը Յաղթանակի Կոփման Գործում», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան, թիւ 1 (41), 1975 էջ 15:
- ³⁵ Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, էջ 176:
- ³⁶ Լեւոն Վարդան, *Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու Լքեալ Գոյքերը*, Պէյրութ 1970, էջ 268-96:
- ³⁷ Մելինէ Անումեան, «Լքեալ Գոյքի Հարցի Արժարժումը Ըստ Երիտթուրքերի Դատավարութիւնների Փաստաթղթերի 1919-21», *Ազդակ Օրաթերթ*, 20 Մարտ 2018:

³⁸ «Թուրքիա Կոնչացնէ Հայկական Յուշարձանները Կ'ամբաստանէ Խորհրդա-
հայ Պաշտօնաթերթը Մը», *Ազդակ* օրաթերթ, 27 Հոկտեմբեր 1987, էջ 1:

³⁹ *Հարթօւք* օրաթերթ, 14 Նոյեմբեր 2008:

⁴⁰ Մանրամասնութեանց համար տեսնել՝ Զաւէն Մարըլեան, *Հայկական Հարցի
Հոլովոյթը, 1939-2010*, Պէյրութ, 2012, էջ 174-5:

⁴¹ *New York Times*, 23 December 1924, մէջբերուած «Թուրքիան Կոտորուած
Հայերու Դիակները Արդիւնաբերական Նպատակով Վաճառած է Ֆրանսա-
յին», *Հարթօւք* օրաթերթ, 6 Մարտ 2014: «Պատմութիւնը կը Խօսի Ու Կը
Վկայէ Թրքական Վանտալութեան Մասին», *Խօսեալ* ամսագիր, Փետրուար
2014, էջ 56-7:

⁴² Նոյն:

KEMALIST TURKEY'S GENOCIDAL POLICY TOWARDS THE ARMENIANS

(1919-1942)

(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

In this article the author highlights the genocidal policy that the Young Turkish *Ittihad ve Terakke* Party continued under Moustafa Kemal, later dubbed Atatürk, who was, according to Turkish sources, a member of the above-mentioned party.

The author states that under Kemal's pressure on May 8, 1920 the Grand National Assembly of Turkey set free all those who had been accused for their role in the Armenian deportations and massacres of 1915-18. He had acted in favor of the release of those imprisoned in Malta too. He later appointed to key governmental positions many leading *Ittihadists* implicated in the Genocide, such as Shukri Kaya, Moustafa Halik Renda, Midhat Shukri Bleda, Ali Fetih, Kiazim Ozalp, Dr. Tevfik Rushdu, Moustafa Nejati, Dr. Tevfik Saydam, Hasan Tahsin Uzer and others.

Kemal continued the Genocide in Western Armenia, Asia Minor and Cilicia where many Armenians had returned after the Armistice.

When Kemalist forces invaded Eastern Armenia on September 23, 1920, they committed atrocities against civilians, causing the death of 60,000 civilians.

After Kemal's conquest of Izmir in September 1920, Armenians were killed.

Armenian survivors of the Genocide who were living in their ancestral lands in Turkey were deported in 1929-30 and 1934. And again, during the Dersim Genocide of 1938 Armenian survivors were massacred.

After the annexation of the Sanjak of Alexandrette, Armenians left the territory en masse in fear of Turkish massacres.

During WWII Atatürk's Kemalist successors imposed the wealth tax, *Varlik Vergisi*, which was dubbed a "financial massacre" of Christian and other minorities.